

ЛІБЕРАЛІЗАЦІЯ ЕКОНОМІЧНОГО І СОЦІАЛЬНОГО ЖИТТЯ ЯК УМОВА ТА ЧИННИК РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

У статті досліджено закономірності взаємозв'язку між проблемами системного розуміння сутності та структури такого інституту суспільного життя як свобода та тенденціями трансформації предмету економічної теорії з позицій забезпечення її синтезуючих властивостей щодо визначення ролі та функцій економічних і позаекономічних чинників економічного розвитку.

В статье исследуются закономерности взаимосвязи между проблемами системного понимания сущности и структуры такого института общественной жизни как свобода и тенденциями трансформации предмета экономической теории с позиций обеспечения ее синтезирующих свойств относительно определения роли и функций экономических и внеэкономических факторов экономического развития.

The relationship between problems of systemic understanding of the nature and structure of the Institute of Public life as freedom and trends in transformation of the subject of the economic theory from the standpoint of synthesizing its features on definition of the role and functions of economic and non-economic factors of economic development have been investigated in this article.

Ключові слова: лібералізм, індивідуалізм, економічний лібералізм, політичний лібералізм, принцип економізму, принцип методологічного індивідуалізму, субстантивізм, соціальне відчуження, соціальна депривація, соціалізація економіки, соціальний контроль, упорядоченість соціального життя, усупільнення.

Ключевые слова: либерализм, индивидуализм, экономический либерализм, политический либерализм, принцип экономизма, принцип методологического индивидуализма, субстантивизм, социальное отчуждение, социальная депривация, социализация экономики, социальный контроль, упорядоченность социальной жизни, обобществление.

Keywords: liberalism, individualism and economic liberalism, political liberalism, the principles of methodological individualism, substantivism, social exclusion, social deprivation, socialization of the economy, social control, the orderliness of social life, socialization.

Як відомо, перехід до системного використання ринкових принципів функціонування економіки відбувався впродовж XVII–XIX ст., унаслідок стрімких змін у відносинах власності, принципах розподілу, поглиблення суспільного поділу праці, трансформації технологічного способу виробництва, в умовах якісної трансформації природи і структури політичної та економічної влади, появи нових правових інституціональних норм і форм, що забезпечували незворотність цих процесів (таких, наприклад, як декларація Незалежності у США; Декларація прав людини та громадянина — 1793 р., Цивільний кодекс Наполеона — 1804 р. у Франції) тощо.

Саме у цей час відбувається й становлення лібералізму* як системи поглядів, концептуальних підходів до розуміння принципів функціонування та розвитку еко-

* Лібералізм [лат. *Liberalis* — вільний] — 1) політична та ідеологічна течія у суспільній думці, що відстоює свободу підприємництва та демократію; 2) вільнодумство; 3) зайва терплячість, поблажливість. Науковий аналіз становлення яви про сутність і діалектику взаємозалежності свободи суб'єкта, суспільства та держави в XVII ст. у межах так званої неоримської теорії, ґрунтовно представлений у праці Скіннера Квентіна: «Свобода до лібералізма» / пер. с англ. А.В. Магуна; науч. ред. О.В. Хархордин. — СПб.: Изд-во Европ. Ун-та в С.-Петербурге, 2006. — 120 с.

номіки, суспільства, держави, людини, — як стану, поза яким неможливий загальний і сталий прогрес людської цивілізації. Уже у XVII ст., у працях Томаса Гоббса, Самуеля Пуфендорфа та інших учених формуються погляди на природу та інституціональні межі свободи суб'єкта, у тому разі й суб'єкта економічної діяльності, у його стосунках із іншими суб'єктами, державою, владою, які не втратили своєї конструктивної привабливості й до сьогодні. На думку деяких дослідників закономірностей взаємовпливів економічних та соціальних складових у процесі суспільного розвитку «Лібералізм, теоретично обґрунтований у передреволюційній Франції, ідеально відповідав поставленим цивілізаційним завданням. Він повинен був замінити релігійну доктрину, яка у соціальному аспекті проявлялася у вигляді традиційної економіки та теократичної державності. Замість цього лібералізм запропонував систему саморегуляції соціального життя національних держав, побудовану на принципі змагання як в економіці (вільний ринок), так і в політиці (вибірність, розподіл влади, незалежний суд тощо)» [1].

Свобода ще у часи стародавнього Риму розглядалася як «природна здатність кожного робити те, що йому завгодно, якщо це не заборонено силою або правом» («Дігести Юстиніана, теза Флорентіна). «Вільна людина, — вважав у XVII ст. Т. Гоббс, — та, якій ніщо не перешкоджає робити бажане, оскільки вона за своїми фізичними та розумовими здібностями здатна це зробити». Отже, «бути вільним у якості члена громадянської асоціації означає попросту не бути обмеженим у реалізації своїх здібностей та бажаних цілей». Держава ж визначається як «складова моральна особистість, чия воля, об'єднана угодами багатьох індивідів, вважається волею усіх» (С. Пуфендорф) [2].

У XX ст. ліберали та неоліберали, такі, наприклад, як Людвіг фон Мізес, Мілтон Фрідман, трактують сутність, значення, функції інституту свободи до певної міри так само, як і їх згадувані вище попередники. Зокрема, Л. фон Мізес вважає, що «суть свободи індивіда полягає у можливості відхилитися від традиційного способу думок і дій» [3], М. Фрідман у праці «Капіталізм і свобода» підкреслює, що лібералізм, у його первісному значенні, є «система поглядів вільної людини» [4].

Цінність такого розуміння сутності свободи, адекватних йому принципів взаємодії основних суб'єктів економічної діяльності, полягає, для економічної науки, як власне і для всіх інших напрямів наукової діяльності, по-перше, у появі можливості досліджувати економічні системи, суспільство у їх динаміці, у процесі становлення та розвитку, а, по-друге, у можливості та необхідності «відхилитися від традиційного способу думок і дій», формувати систему поглядів дослідника як дійсно вільної людини. Отже, саме зміни в економічному та суспільному житті у XVII–XIX ст., що відбувалися на принципах формування і поширення інституціонального поля свободи, забезпечили динамізцію процесу становлення економічної теорії як науки, її розвиток через постійне поглиблення уяви про сутність і закономірності руху та трансформації економічних систем, їх впливу на зміст і характер економічних і соціальних відносин між членами суспільства.

Така динамізація знайшла свій прояв у появі концепцій економічного розвитку У. Петті, Д. Рікардо, А. Сміта, Дж. Ст. Мілля, зрештою і К. Маркса. Менше ніж за століття сформувалася та перетворилася на цілісну систему уявлень про природу ринкового господарства, закони та закономірності його розвитку, сутність та характер економічних відносин, класична політична економія, на базі та завдяки якій згодом з'явилася ціла низка економічних наук, що забезпечило можливість усебічного якісного та функціонально-факторного аналізу економічних систем у їх статичному та динамічному стані.

Водночас, слід зауважити, що специфічна особливість лібералізму, як системи поглядів та концептуальних підходів до розуміння принципів функціонування метасистем, їх складових, полягає в існуванні, навіть у наш час, істотних відхилень

щодо розуміння сутності, інституціональної структури, меж свободи в уяві різних суб'єктів суспільного життя: вчених, політиків, представників бізнесу, суспільства, держави. Так, наприклад, вже закінчивши книгу «Капіталізм і свобода», М. Фрідман прийшов до висновку: «Якби я хотів щось виправити, так це наступне: я хотів би замінити дихотомію (поділ цілого на дві частини — Ю.3.) економічної та політичної свободи трихотомією (поділ цілого на три частини — Ю.3.) економічної, громадянської та політичної свободи» [5].

Як бачимо, розуміння свободи, як цілісної системи принципів існування людини та суспільства, передбачає наявність такої свободи (лібералізму) в усіх сферах суспільного життя та пов'язане із визначенням її якісних і кількісних характеристик для кожного окремого суб'єкта у будь-якій сфері його діяльності. Водночас, значна частина прихильників лібералізму в економічній теорії надає перевагу саме й лише економічній свободі, що по-перше, зменшує можливості пошуку сучасних мотиваційних важелів економічного розвитку, отже й зростання добробуту, а, по-друге, фактично, веде до відмови від пошуку шляхів до реалізації найважливішої мети вільного (ліберального) суспільства — забезпечення умов для саморозвитку людини, оскільки таке завдання, на думку представників економізму (принципу методологічного індивідуалізму), виходить за межі суто економічного розвитку.

Прикладом такого підходу може стати й позиція згаданого вище М. Фрідмана, який вважає: «якщо економічна свобода — це необхідна умова громадянської та політичної свободи, то політична свобода, як би вона не була бажана сама по собі, не є необхідною умовою економічної та громадянської свободи» [6].

Подібний висновок, на наш погляд, заперечують реальні економічні процеси, що відбуваються у постсоціалістичних країнах і, зокрема, в Україні, де саме політична нестабільність, високий рівень політичної несвободи внаслідок фактичного відсторонення громадян від реальної участі у прийнятті рішень, контролі за їх реалізацією, спричиняє посттрансформаційний розвиток при відсутності стратегічних економічних і соціальних цілей, чітко окреслених принципів, форм і методів їх досягнення, за схемою «крок уперед — два кроки назад», що, при збереженні такого стану, незворотно приведе країну у третій світ.

Саме тому, одне з найважливіших завдань сучасної політичної економії — дослідити та визначити закономірності ефективної взаємодії економічної та політичної складової у діяльності суспільства з позицій запуску адекватного потребам посттрансформаційного розвитку національної економіки мотиваційного механізму, який би забезпечував зростання рівня економічної, політичної, громадянської свободи, враховував інтереси основних суб'єктів господарювання, усіх членів суспільства. За цих умов можливості самореалізації індивіда перейдуть у якісно новий стан і забезпечать системний інноваційний характер розвитку країни.

Розходження у поглядах на природу свободи, як системного явища та стану суспільства, зрештою привело до появи економічного (неолібералізму) та політичного лібералізму. Представники економічного лібералізму на перший план висували такі, на їх погляд ключові, ознаки лібералізму, як права особистості, свободу вибору (за принципом Ф. А. фон Хайека — *ніяких обмежень*, сформульованого ним у праці «Конституція свободи») та провідну роль ринку при обмеженій ролі держави. Вони користувалися у своїх дослідженнях та узагальненнях двома основними принципами:

1) принципом економізму, тобто вірою «економічної раціональності тільки у саму себе й не у що більше», «висуваючи на перший план пріоритети ціни/корисності, та нормативне перебільшення логіки ринку» [7];

2) принципом методологічного індивідуалізму, згідно якого усі явища, що досліджуються, пояснюються лише як результат цілеспрямованої діяльності індивідів. Отже, на думку прихильників такого підходу, економічні рішення приймають-

ся лише на рівні незалежних раціональних індивідів, які діють «на основі обмеженого числа певних раціональних критеріїв, а не на основі соціальних норм, що належать певним інститутам». До основних особливостей такого принципу дослідники відносять наступні:

- індивіди формують вид і порядок економічної системи;
- колективні дії уявляють собою суму індивідуальних дій;
- пояснення будь-яких соціальних явищ можливе через індивідуальні дії.

Економічний лібералізм, або як його ще визначають — ринковий економізм, на думку значного кола дослідників, «розглядає людей як споживачів, при цьому залишаючи поза увагою прагнення до саморозвитку, яке було відмінною рисою більш «плідних» форм ліберальної ідеології» [8]. Зрештою, на наш погляд, саме економічний лібералізм став ідеологічною та парадигмальною базою маржиналізму, неокласицизму, неолібералізму.

Представники «політичного лібералізму» виступали з позицій дослідження усієї сукупності чинників, що впливають на економічне зростання та економічний розвиток, на забезпечення умов саморозвитку людини, отже на її соціалізацію в економічному житті. Внаслідок розвитку таких підходів з'явилися конструктивні концепції та напрями політичної економії, основу яких складала спочатку історична школа, а згодом, інституціоналізм.

Таким чином, свобода у поглядах на природу та закономірності розвитку економічних систем, різні уявлення щодо сутності та структури такого явища як свобода взагалі, призвели до появи двох потужних гілок в економічній теорії: політичної економії, як базової, орієнтованої на дослідження глибинних законів взаємодії суб'єктів, великих соціальних груп, у процесі суспільного відтворення, та економікса (економіки), орієнтованого на пошук ефективного механізму використання обмежених ресурсів в інтересах забезпечення суб'єктивних потреб окремих виробників і споживачів.

До речі, як вважає директор Центру вивчення історії економічної думки Сіднейського університету професор Петер Груневеген, «Обидва терміни: «політична економія» та «економічна наука» — дожили до початку ХХІ ст. За час, що пройшов, розуміння їх сутності суттєво змінилося. Тим не менш, вони й зараз можуть по суті розглядатися як синоніми. У своєму, часом переривчастому, розвитку економічна наука, або політична економія, ніколи не відмовлялась повністю від попередніх поглядів і спадщина старої доктрини нерозривно переплетена із більш пізніми досягненнями» [9].

Ще одна проблема, з якою зіткнулися прихильники лібералізму, — проблема індивідуалізму у колективному та суспільному оточенні. У той час, як прихильники ортодоксального економічного лібералізму виходили з уяви, згідно з якою головною цінністю лібералізму є принцип Ф. фон Хайека — ніяких обмежень, тобто, як про це вже йшлося вище, індивідуалізм проголошувався ключовою ознакою свободи, адекватної її сутності мотиваційної системи, метою та результатом розвитку економіки та суспільства, історичний життєвий цикл економічних систем у ХІХ–ХХ ст. фактично стверджував зворотне: поглиблення суспільного (у тому числі міжнародного) поділу праці веде не до посилення індивідуалізму при розв'язанні економічних проблем, а до поглиблення діалектики та появи нових інституціональних форм взаємозалежності між індивідуальним і колективним, індивідуальним і суспільним, що найбільш яскраво знаходить свій прояв в умовах становлення та розвитку інформаційного способу виробництва, інформаційного суспільства.

На наш погляд, в умовах динамізації процесів усупільнення, соціалізації та глобалізації економічного життя на планеті інституціональні форми прояву, функціонування та розвитку свободи, у тому разі свободи економічної, суттєво впливають на діалектику взаємозв'язків, взаємодії, взаємовпливів індивідуального та ко-

лективного, індивідуального та суспільного, громадянського. Зокрема, з'являються такі принципово нові інститути забезпечення економічної свободи суб'єкта економічної діяльності, як колективна власність, колективне підприємництво, різноманітні форми виробничої демократії, соціальної стратифікації тощо. Вони не зменшують поле та можливості економічної свободи, навпаки, залучають у це поле значне коло безпосередніх виробників, значна частина яких не вважалася раніше суб'єктами економічного життя, хоча, водночас, завжди та безпосередньо приймала участь у створенні продуктів і послуг.

За цих умов твердження згідно якого «ліберальний тип мислення припускає вороже ставлення до будь-яких форм колективних утворень» [10], зберігає свою силу лише як теза у концепціях неокласиків та неолібералів періоду краху епохи вільного ринку, як ностальгія за етапом розвитку капіталізму, коли індивідуальна свобода, воля та сила були синонімами, оскільки не було сформовано та не набуло стійкості інституціональне поле та середовище, які забезпечували б однакові критерії, принципи, умови та правила економічної поведінки для всіх суб'єктів і агентів економічної діяльності.

До речі, надзвичайно цікаву позицію, щодо визначення сутності принципів економізму, методологічного індивідуалізму, чинників виникнення та реального статусу економічного лібералізму, механізмів взаємовпливів економічного і політичного лібералізму, займає видатний фахівець у галузі політичної економії Карл Поланьї*. У своїй фундаментальній праці: «Велика трансформація: політичні та економічні витoki нашого часу» (1944 р.) він приходить до висновку: «Найбільша з трагедій, які супроводжували промислову революцію, була викликана зовсім не жадобою та безсердечністю капіталістів, що прагнули прибутку, — але тим соціальним спустошенням, яке створює ринкова економіка, що діє безконтрольно. Люди не змогли зрозуміти, що означає зв'язок та єдність суспільного організму» [11].

Зазначимо, що саме у цей час побачила світ і знаменита праця Й. А. Шумпетера «Капіталізм, соціалізм і демократія» (1945 р.) у якій він, зазначаючи надзвичайно ефективну силу мотивації до праці сформовану у капіталістичній ринковій системі, водночас з тривогою говорить про наростання соціальної відчуженості, соціальної депривації у суспільстві. Як бачимо, два великих економісти, кожен із своїх позицій, зрозуміли природу суперечностей, обмежень і ризиків ринкової економіки на висхідному етапі індустріального суспільства: надмірна свобода та індивідуалізація поглинають, придушують потребу суб'єкта економічної діяльності реалізуватися як члену суспільства, соціальній людині, отже звужують, обмежують можливості його самореалізації, обмежуючи, власне, і можливості прояву та реалізації свободи, як

---

* Карл Поланьї (народився у Відні, Австрія, у 1886 р. У 1933 р. емігрує в Англію де плідно працює до 1947 р.) — обґрунтовує думку, згідно якої ринок, що саморегулюється, та свобода несумісні (Стаття «Сутність фашизму», 1930 р.). Досліджував проблеми та шляхи звільнення людини на засадах «третього шляху» (теорія духовної свободи, теорія корпоративного соціалізму).

У наведеній у тексті праці: «Велика трансформація...» (1944 р.) Поланьї висуває та усебічно аргументує тезу, згідно якої ринкова система не є продуктом природного розвитку, а цілеспрямовано була створена державою. Ще одна, парадоксальна, лише на перший погляд, теза пов'язана із фактом яскраво визначеної невідповідності між значним у часі періодом формування ринкової системи на принципах саморегулювання та надзвичайно коротким періодом функціонування такої системи. За К. Поланьї така система проіснувала всього 36 років: із 1834 р., коли в Британії держава усунула практично усі обмеження щодо вільного функціонування ринків факторів виробництва, до 1870 р., коли, у процесі адаптації суспільства до ринкових відносин, виникають інститути, що обмежують вільний ринок, тобто з'являються перші важелі звільнення суспільства від влади ринку.

У 1947 р. К. Поланьї переїжджає в Канаду, працюючи, водночас, у Колумбійському університеті США. Саме у цей період свого творчого наукового життя він формує школу Поланьї, або так звану субстантивістську школу, основними завданнями та досягненнями якої стали: розвиток методології економічних досліджень сучасних і традиційних систем, боротьба проти домінування традиційної теорії (економікс), визначення суті, ролі, функцій та місця економіки у структурі суспільства, поглиблення розуміння предмету економічної теорії в індустріальному суспільстві, визначення чинників, що впливають, як на реальну економіку, так і на розвиток предмету економічних досліджень (Див. більш докладно: *Поланьї Карл. Избранные работы.* — М.: Издательский дом «Территория будущего», 2010. — 200 с.).

інституту сучасного суспільства, що поза сумнівом, негативно відгукується на можливостях і динаміці економічного розвитку.

Актуально, щодо усвідомлення природи сьогоденних проблем, у тому разі й в Україні, сформульована думка наукового редактора книги К. Поланьї — П. М. Макайвера, який писав у передмові: «Грандіозна проблема соціального контролю над процесом революційних за своїм масштабом змін не була по справжньому усвідомлена: її заступили повні оптимізму філософські теорії, її сховали від очей короткозорі філантропи, які діяли заодно з егоїстичними політиканами, унаслідок чого мудрість століття так і зосталася ненародженою» [12]. Адже К. Поланьї вважав, що цивілізація XIX ст. була зруйнована «не нашестями зовнішніх або внутрішніх варварів», «її крах не був викликаний дією певних економічних законів», — «конфлікт між ринком та елементарними вимогами упорядоченого соціального життя повністю зумовив динаміку епохи, породивши основні види перевантажень і перенапружень, які, зрештою, і зруйнували це суспільство» [13]. На підтримку такого погляду Поланьї вивів формулу, згідно якої «оцінити кінцевий результат змін можна лише зіставивши темпи змін із темпами адаптації до них» [14].

Отже, природа економічних і соціальних суперечностей на початку XX ст., необхідність розв'язання їх за допомогою як економічного, так і соціального, політичного інструментарію, визначили, на наш погляд, у XX ст. і нову парадигму політико-економічних досліджень, й інституціональне поле предмету цих досліджень, і специфіку методології, яка дозволила дати відповіді на значне коло питань поставлених реаліями економічного життя.

Література

1. Сидорина Т. Ю., Полянников Т. Л., Филатов В. П. Феномен свободы в условиях глобализации. — М.: РГГУ, 2008. — С. 82.
2. Скиннер Квентин. Свобода до либерализма // пер. с англ. А. В. Магуна; науч. ред. О. В. Хархордин. — СПб.: Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2006. — С. 17, 18, 19, 20.
3. Людвиг фон Мизес. Теория и история: Интерпретация социально-экономической эволюции. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. — С. 274.
4. Фридман М. Капитализм и свобода / Пер. с англ. — М.: Новое издательство, 2006. — С. 30.
5. Там само. — С. 15.
6. Там само. — С. 15.
7. Ульрих П. Критика экономизма. — М.: Вузовская книга, 2004. — С. 18, 19.
8. Шварцмантель Д. Идеология и политика / Пер. с англ. — Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2009. — С. 89.
9. Петер Груневеген. Политическая экономия и экономическая наука // Экономическая теория / Под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгейта, П. Ньюмена: Пер. с англ. / Науч. ред. чл.-корр. РАН В.С. Автономов. — М.: ИНФРА-М, 2004. — ХП. — С. 685.
10. Шварцмантель Д. Идеология и политика / Пер. с англ. — Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2009. — С. 87.
11. Карл Поланьї. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / Пер. с англ. А. А. Васильева, С. Е. Федорова и А. П. Шурбелева. Под общей редакцией С. Е. Федорова. — СПб.: Алетейя, 2002. — С. 7.
12. Там само. — С. 8.
13. Там само. — С. 269.
14. Поланьї Карл. Избранные работы. — М.: Издательский дом «Территория будущего», 2010. — С. 15.

Надійшла до редакції: 29.12.2009